

A ragadványnevek funkcionális szerkezetéről

1. A magyar ragadványnév-kutatás igen gazdag szakirodalma¹ már nemcsak lehetővé teszi, de egyben meg is követeli a személynévtannal foglalkozó szakemberektől, hogy az eddigi tapasztalatokat összegezve általános érvényű megállapításokat is tegyenek e névtípus nyelvi jellemzőit és névadási normáját illetően. Ennek a kívánalomnak próbálok meg eleget tenni azzal, hogy a Nyirkos tanár úrnak tisztelgő írásomban a ragadványnevek funkcionális tulajdonságait elméleti közelítésmóddal kísérlem meg bemutatni. Ennek megfelelően példaanyagomat is több közleményből, s főképpen eltérő területekről válogattam,² mivel szintetizáló igényű megállapításokat — úgy vélem — csak kellően nagy mennyiségű és több helyről származó névanyag áttekintésével tehetünk.

2. A ragadványnevekkel foglalkozó feldolgozások a nevek elemzése során gyakran eltérő szempontokat vesznek figyelembe, különböző módszereket alkalmaznak, és szakszóhasználatuk sem mondható egységesnek. Ahhoz azonban, hogy a magyar ragadványnevek rendszeréről átfogó képet alkothassunk, mindenképpen olyan egynemű leírási kerettel és terminushasználattal kell rendelkezünk, amely megfelel a korszerű onomasztika követelményeinek, vagyis lehetővé teszi a ragadványnevek rendszerszerű vizsgálatát, továbbá alkalmat ad az egyes névkorpuszok összevetésére is.

Egyik korábbi munkámban (FEHÉR 2002) egy ilyen lehetséges névelemzési modell felvázolására tettem kísérletet azzal, hogy a ragadványnevek lexikális jellemzőinek bemutatása során a HOFFMANN ISTVÁN által helynevekre már korábban kidolgozott többszintű tipológia (1993) gondolatmenetének és fogalomrendszerének alkalmazásával próbálkoztam. (A HOFFMANN-féle helynévelemzési modell személynévtani adaptációjának lehetőségéről és elveiről bővebben

¹ Bibliográfiám (1872–2003) eddig mintegy nyolcszáz tételt tartalmaz.

² A neveket saját gyűjtésemből (Hajdúnánás, 1999) és az alábbi munkákból merítettem: BACHÁT 1971, BALOGH 1966, B. GERGELY 1977, KÁLMÁN 1962, ÖRDÖG 1973. A nevek írásmódját egységesítettem, így minden névalakot egybeírok, hiszen ezek a névhasználó közösség számára lexikális egységek. A névrészhatárokat / jellel jelölöm. (A névrész fogalmát lásd alább.) A hivatalos névvel vagy annak változatával (becenévvel) együtt használt ragadványnevek esetében a család-, kereszt- és becenevek közlésétől eltekintettem, hiszen vállalt feladatomban nem ez utóbbiak funkcionális vizsgálata, hanem kizárólag a ragadványneveké.

lásd FEHÉR 2002: 75–8, KIS 1989: 39–40.) Mivel az így felvázolt leírási keret alkalmasnak bizonyult a ragadványnevek lexikális tulajdonságainak modellszerű bemutatására, mindenképpen indokoltnak tartom, hogy a funkcionális jellemzőket tárgyaló mostani írásomban is ezt a szemléletet és terminológiát kövessem.

3. A HOFFMANN-féle „f u n k c i o n á l i s - s z e m a n t i k a i e l e m - z é s” azoknak a modelfajtáknak ... a számbavételét jelenti, amelyek a névadás szemléleti alapjául szolgálhatnak” (1993: 30). A névszerkezeti elemzés e szintjén a (ragadvány)névben közvetlen vagy közvetett formában megjelenő n é v - a d á s i m o t í v u m o k , szemantikai kategóriák vizsgálatát végezzük el (vö. i. m. 43): például a *Fekete* ragadványnév esetében a névadás alapjául a névviseelő valamely sajátossága (itt: hajszíne) szolgált, míg a *Lipi* (< *Lipták*) név létrejöttében inkább csak a meglévő névmodellhez (*Bari* < *Barkóczy*, *Buci* < *Bucilla*, *Kuli* < *Kulcsár* stb.) való alkalmazkodás igénye játszott szerepet.

3.1. Úgy vélem, hogy a ragadványnevekre is igaznak tarthatjuk a cseh RUDOLF ŠRÁMEKnek a névadási motívumokról a helynevek kapcsán írott gondolatait: a kutató az ún. megnevezési modelleknek (Benennungsmodell), vagyis a nevek funkcionálásában szerepet játszó szabályok összességének a névadási motívumokat magában foglaló komponensét a l a p m o d e l l e k n e k (Ausgangstellungmodell) nevezte, és elkülönítette a nyelvi elemkészletre, valamint azok kapcsolódási szabályaira vonatkozó ún. szóalkotási modellektől (wortbildendes Modell) (1972–1973: 56–7). (Ezzel kapcsolatban vö. még HOFFMANN 1993: 23–5, NYIRKOS 1989: 291.)

Az alapmodellekről ŠRÁMEK megállapítja, hogy — szemben a szóalkotási modellekkel — nem nyelvspecifikusak, azaz kategóriáik nem az egyes nyelvek elemkészletének függvényei, hanem ismeretelméleti jellegűek, tehát az emberi gondolkodás fogalmi rendszerével mutatnak összefüggést. Ezért ŠRÁMEK szerint a történeti fejlődés során új alapmodellek nem is keletkeznek, hanem csupán mindig aktualizált variánsok formájában fordulnak elő; a szóalkotási modellek ezzel szemben a változásra hajlamosabbak (ŠRÁMEK 1972–1973: 68–9, 72; vö. még HOFFMANN 1993: 24–5, 31, 44).

3.2. A ragadványnévadásban szerepet játszó alapmodellek számbavételekor azon állításból indulunk ki, hogy „minden névadási aktus szemantikailag tudatos. Ebből a szempontból abszolút motiválatlan név nincs” (HOFFMANN 1993: 43): a m o t í v á l t s á g é s a z ö n k é n y e s s é g egyidejűleg, ám ebből következően eltérő arányban jellemző az egyes nevekre. (E kérdésről bővebben lásd J. SOLTÉSZ 1979: 24–6.)

A denotátum valamely sajátosságát tükröző névalakokat (*Bolhás*, *Csürhész*, *Kozsos*, *Szép*, *Zöldséges* stb.) nyilvánvalóan erősebb motiváció jellemzi, mint a tulajdonnévi eredetű ragadványnevek azon csoportját, melyeknél a motiváció pusztán a névrendszerbe való beillesztés igényéből fakad (*Gazsó* < *Gazsi*, *Lukó* < *Lukács*, *Pernyó* < *Pál* stb.). A motiváltság mellett ugyanakkor minden névre

jellemző a motívumválasztásban megnyilvánuló önkényesség is: a névadó-névhasználó közösség szabadon dönthet arról, hogy az elnevezésben a lehetséges attribútumok közül melyiket használja fel.

3.3. A név funkcionális szerkezeti elemzésének alapfogalma a *n é v r é s z*. Funkcionális névrésznek tekintendő a ragadványnév hangsorának minden olyan egysége, amely a névkeletkezés szituációjában a megjelölt denotátummal kapcsolatos bármiféle szemantikai jegyet kifejez. A funkcionális-szemantikai elemzés során a névben található nyelvi elemeket a ragadványnév jelentésének magvát adó denotatív jelentéshez való viszonyukban vizsgáljuk. Ennek megfelelően például a *Gumiláb* névalak olyan egy névrészből álló ragadványnév, aminek a denotatív jelentéshez való viszonya az 'aki mindig táncol' funkcionális-szemantikai jeggyel írható le. A *Nótás* ragadványnév névrésze pedig az 'aki gyakran énekel' információt árulja el viselőjéről stb. (vö. még HOFFMANN 1993: 43).

3.3.1. A denotátumra vonatkozó névbeli információk száma alapján elkülönítünk egyrészes és kétrészes ragadványneveket. *E g y r é s z e s n é v n e k* az olyan névalakokat tekintjük, amelyek a név viselőjéről egy információt (szemantikai jegyet) adnak meg: *Hátulszép* 'akinek formás fenéke van', *Szörtarisznya* 'aki soha nem borotválkozik' stb. *K é t r é s z e s (ö s s z e t e t t) n é v n e k* pedig azokat a ragadványneveket nevezzük, amelyek a név viselőjéről két információt (szemantikai jegyet) fejeznek ki. Így például a *Kis/csócsa* névalak a következőket árulja el viselőjéről: (1) 'a fiatalabbik' (2) 'Csócsa nevű'. Ehhez hasonlóan a *Pista/néni* ragadványnév két névrésze a (1) 'Pista nevű' (2) 'néni' információkat adja meg a denotátumról (lásd még i. m. 50).

Mivel az átvizsgált többes névanyagban kizárólag egy-, illetve kétrészes neveket találtam, valószínűsíthetjük, hogy háromrészes ragadványnév — bár elvileg elképzelhető lenne ilyen névszerkezet is³ — nincs. (Mindehhez érdekes adalékul szolgálhat az is, hogy HOFFMANN ISTVÁN helyneveket vizsgálva szintén nem talált háromrészes névalakokat: 1993: 50–1.)

3.3.2. „Szerkezeti szempontból a morfológiai szerkesztéssel⁴ alkotott nevek egyrészesnek tekinthetők, de kétségkívül felmutatják az *á t m e n e t i s é g* jegyeit is” — állapítja meg HOFFMANN a helynevekről (i. m. 73; kiemelés tőlem

³ KIS TAMÁS osztják hősénekek — a ragadványnevekkel sok tekintetben rokonítható — személyneveit vizsgálva háromrészes neveket is említ: *oimát-ιάλ-χό-σεμήνη- / òrt / uèñēmøn* (1) 'Oimát-nép-embere-hajfonatos' (2) 'fejedelemlhős' (3) 'vőnk?'; *ònk-íογι-χόλη- / òrt / iáiá* (1) 'Bálványhúsában-bővelkedő' (2) 'fejedelemlhős' (3) 'bátyó' stb. Megjegyzi ugyanakkor, hogy e nevekben a szorosabban összekapcsolódó első két névrészhez járuló harmadik tag tulajdonképpen nem is tekinthető biztosan a név részének, mivel beszélgetőpartnerenként változhat, vagy akár el is maradhat (1989: 41).

⁴ HOFFMANN morfológiai szerkesztésnek azt a névalkotási eljárást nevezi, amelynek során valamely nyelvi elem egy kötött morféma (képző, jel, rag) vagy ahhoz hasonló funkciójú elem (névutó) hozzákapcsolásával helynévi (esetünkben: személynévi) szerep betöltésére válik alkalmassá (1993: 73).

— F. K.). Úgy vélem, hogy ezt a kijelentést nemcsak a helynevekre, hanem a hasonló alakulású ragadványnevekre is igaznak tarthatjuk, a személynévalkötő szerepű névformánsok⁵ ugyanis — annak megfelelően, ahogyan a közszók is valamilyen fogalmat fejeznek ki — általában a ’személy(ek)’ jelentést képviselik, tehát a névviselő(k)re vonatkozó információt közölnek. Az asszonynévképző *-né* például az ’asszony’, a *-k* többesjel — családi ragadványnévképzőként — a ’család’, a *-ka/-ke* kicsinyítő képző pedig a ’fiatalabbik’ jelentést reprezentálhatja a névben: *Daduska* (1) ’a fiatalabbik’ (2) ’Dadus nevű’, *Hófúvásné* (1) ’az az asszony’ (2) ’akinek Hófúvás ragadványnevű ember a férje’, *Kacsák* (1) ’az a család’ (2) ’amelyiknek több tagja Kacsá ragadványnevű’ stb.

Az ilyen névalakokkal kapcsolatban HOFFMANN ugyanakkor megjegyzi, hogy esetükben „Nem beszélhetünk azonban egyértelmű kétrészségről, hiszen mind-egyik névformáns ugyanazt az általános jelentést hordozza csupán, s azt is meglehetősen eltérő mértékben, a formáns gyakoriságától, aktivitásától függően” (i. m. 73).

E helyütt kell megemlítenünk még azt, hogy a ragadványnevek csoportjában igen ritkán előfordulnak kettős névelőzményű alakok is (például *Gáljancsi* < az anya családnevéből és az apa becenevéből; *Pösze* < *pösze* × *szőke*, *Trojló* < *trojka* × *ló*). Ezek — az előbb tárgyalt ragadványnevekhez hasonlóan — szerkezeti szempontból ugyancsak átmenetiséget mutatnak az egyrészes és a kétrészes nevek között.

3.3.3. A névrész viszonyfogalom-jellegéből adódik, hogy látszólag analóg felépítésű névalakok eltérő funkcionális szerkezetűek lehetnek. A *Kis/dingó* ragadványnév kétrészes (ti. ’a fiatalabbik’ / ’Dingó nevű’); a *Kiskabos* névalak ezzel szemben egy névrészből áll (ti. ’aki majdnem olyan vörös, mint Kabos László’). Ehhez hasonlóan összetett ragadványnév a *Mihók/mamuka* (ti. ’Mihók nevű’ / ’öregasszony’), a *Róza/bácsi* (ti. ’Róza nevű’ / ’bácsi’), a *Tréfás/ember* (ti. ’humoros’ / ’személy’) stb.; míg például a *Fokosgyerek* (ti. ’idős’), *Kanmenyecske* (ti. ’agglegény’), *Zsírosparaszt* (ti. ’szegény’) nevek egyrészesek.

Fontos megjegyeznünk azt is, hogy — mivel a névrész nem morfológiai, hanem szemantikai kategória — a névrészek és a ragadványnévben található névalkötő szerepű morfémák (a továbbiakban: névelemek; vö. i. m. 44, 56) száma között nincs összefüggés: a *Cukorkaszopószájú* ragadványnév ugyan több névelemből épül fel, mint az összetett *Kis/ricsa* (ti. ’a fiatalabbik’ / ’Ricsa nevű’),

⁵ „A tulajdonnevek jelentős részét bizonyos alaki sajátosságokról ismerjük fel. Az egyes névfajtákra jellemző szóelemek, utó- vagy előtagok, képzők és voltaképpen funkciótlan végződéses a n é v f o r m á n s o k szerepét töltik be, amelyekkel az ember a meglévők mintájára új neveket alkot, a valóságban elő nem forduló neveket találhat ki, és ezeket a nyelvközösséggel valódi nevek gyanánt fogadtathatja el. Ilyen formánsok persze nem minden néven találhatók, rendszerük tehát töredékes, de vajon van-e olyan nyelvi kategória, amelynek morfológiai rendszere hiánytalan?” (J. SOLTÉSZ 1979: 19).

mégis egyrészesnek tekinthető, mivel a névviselőről mindössze egy (külső tulajdonságra vonatkozó) információt közöl.

4. A ragadványnevek funkcionális-szemantikai elemzésével a szakirodalmi hagyomány ún. névadási indíték szerinti tipológiája rokonítható leginkább. Az egyes névkorpuszok ilyen jellegű rendszerezése a kezdetektől meglévő és manapság is a legnépszerűbb névelemzési szempontja a ragadványnevekkel foglalkozó feldolgozásoknak. (Az igen gazdag szakirodalomból lásd például BALÁZS J. 1982: 35–55, BALOGH 1966: 119–27, B. GERGELY 1977: 84–119, KÁLMÁN 1996: 97–9, KERTÉSZ M. 1902: 244–8, LŐRINCZE 1951: 73–94, TÓTH K. 1966: 97–107.)

Írásom e munkáktól lényegesen csupán egy dologban tér el: A 3.3. pontban leírtaknak megfelelően az elemzés alapegysége ezúttal nem a névegész (azaz a ragadványnév), hanem a névrész (tehát a ragadványnév egy funkcionális egysége). Ez utóbbi fogalom bevezetése két okból is hasznos lehet.

4.1. Az eddigi tipológiák — nem számolva e kategóriával — rendre problémába ütköztek az olyan ragadványnevek besorolásakor, amelyekben egyszerre két névadási motívum (a névviselőre vonatkozó két információ) is kifejeződik (például *Kis/jankó*). Mivel a rendszerezésekben az elemzés alapegysége a ragadványnévegész volt, ezek a nevek előtagjuk (*Kis-* 'fiatalabb') és utótagjuk (*-jankó* 'akinek Jankó a testvére') alapján egyidejűleg helyet kaphattak a tipológia különböző osztályaiban (viszonyított életkor; rokoni kapcsolat).⁶

Osztályozásunkat egyértelművé úgy tehetjük, hogy — igazodva a névadás tényleges mechanizmusához — a ragadványnevek besorolásakor nem a névegészt (*Kisjankó*), hanem a névtestben kifejeződő, a névadási motívumokat tükröző szemantikai egységeket (tkp. a névviselőre vonatkozó információkat hordozó névszegmenseket), tehát a névrészeket (*Kis-*, illetve *-jankó*) vesszük alapul.

4.2. A névrész fogalmának bevezetése a fentiekén túl azért is előnyös lehet, mert e kategória segítségével egyúttal a névszerkezeti elemzés alaktani szintjét is egyneműbbé és ténylegesen a névadási normát jellemző rendszerezéssé tehetjük.

Az eddigi tipológiák — mivel az elemzés során a névadási motívumokhoz szorosan nem kötődő névegészt vették alapul — a névbeli lexémák száma alapján kialakított osztályaikkal (*egyelemű, többelemű ragadványnevek*) nem mutathattak rá a névadás mechanizmusára, vagyis arra, hogy az elnevezés alkalmával

⁶ B. GERGELY PIROSKA — más szakemberekhez hasonlóan — ragadványnév-monográfiájában ezzel kapcsolatban úgy járt el, hogy a névben kifejeződő motívumokat rangsorolta, majd csupán az elsődlegesnek ítélt névadási indítékot vette figyelembe az adott ragadványnév besorolásakor. Ennek megfelelően például a *Kicsipali* (< *kicsi* + *Pali*) névalakot előtagja (*kicsi*) alapján a viszonyított életkorra vonatkozó nevek között helyezte el; a *Nagyandris* (< *Nagy*) ragadványnévet pedig utótagja (*Andris*) szerint a családtagokra utaló nevek csoportjába sorolta (1977: 88). Eljárása megkérdőjelezhető: mivel a névtestben mindkét névadási motívum egyformán kifejeződik, nincs okunk ezeket az elsődlegesség/másodlagosság alapján megkülönböztetni.

felhasznált funkcionális-szemantikai kategóriák (alapmodellek) milyen lexikális, morfológiai, grammatikai eszközök által jelennek meg az egyes nevekben.

A fentieknek megfelelően a hagyományos rendszerezések egyaránt a minőségjelzős szerkezetekhez sorolták például az olyan „többelemű” ragadványneveket, mint az *Afrikaimajom* vagy a *Közi/nagy*, holott ezek valójában nem tartoznak együvé. Míg az *Afrikaimajom* névalak esetében ugyanis a névviselő egyik belső tulajdonságát ténylegesen szószerkezet (*afrikai majom*) tükrözteti a névben, addig a *Közi/nagy* alakkal (ti. 'a Közben lakó' / 'Nagy nevű') más a helyzet: a névközösség a denotátumra vonatkozó egyik információt egy melléknév (*közi*), a másikat pedig egy tulajdonnév (*Nagy*) felhasználásával fejezte ki a névben (vö. még FEHÉR 2002: 85).

A szemantikai (*névrész*) és morfológiai (*névelem*) kategóriákat világosan elkülönítő, a névrészhez mint alapegységhez viszonyító elemzéssel tehát a funkcionális-szemantikai és a lexikális-morfológiai szerkezetfajtáknak (tkp. a megnevezési modellek két komponensének) a nevekben realizálódó kapcsolattípusait is leírhatjuk, ezáltal pedig az adott névközösség névadási normáját mutathatjuk be (vö. ŠRÁMEK 1972–1973: 70–1, 74; HOFFMANN 1993: 24, 31).

5. A ragadványnévadásban szerepet játszó funkcionális-szemantikai modelleknek, vagyis a *n é v r é s z f u n k c i ó k n a k* két alapkategóriáját különíthetjük el: vannak olyan névrészek, melyek a névviselő valamely *s a j á t o s - s á g á r a* utalnak (*Elefánt* 'nagytermetű', *Hatvékás* 'gazdag' stb.), de léteznek olyanok is, amelyek a névadáskor egyszerűen csak *m e g n e v e z ő* szerepben állnak (*Mila* 'Milancsik nevű', *Zsugecs* 'Zsuga nevű' stb.).

5.1. A sajátosságot kifejező és a megnevező funkciójú alapmodellek mellé — a HOFFMANN-féle funkcionális-szemantikai elemzés hagyományait követve — harmadik kategóriának felvehetnénk még a helyfajtajelölő névrészek (vö. i. m. 47) ragadványnévtani analógiájaként a *s z e m é l y j e l ő l ő* funkciót is. Ide olyan névrészeket sorolhatnánk, amelyek valamiféle 'személy' jelentést reprezentálnak a névben (pl. *Fekete/asszony*, *Fisza/papa*, *Őcsém*). Az ilyen névfunkció lexikális kifejezője természetesen csakis valamilyen fajfogalmat (foglalkozást, címet, rangot, társadalmi vagy életkori helyzetet, rokoni, baráti kapcsolatot) jelentő közszó (J. SOLTÉSZ terminusával: determinativum; 1979: 112–3) lehetne.

Mivel azonban e névrészszerop a ragadványnevek esetében világosan nem különíthető el a sajátosság funkciótól — gondoljunk például a *Karikás/bácsi* összetett név utótagjára, amely azon túl, hogy személyt jelöl, egyben életkorra (tehát sajátosságra) is utal —, úgy gondolom, helyesebben járunk el, ha a személyjelölő névrészszeropet nem önálló alapmodellfajtaként, hanem csupán a sajátosság funkciójú névrészek egyik altípusaként tartjuk számon. HOFFMANN egy későbbi írásában egyébként maga is utal arra, hogy a (hely)fajtajelölő szerepet is tulajdonképpen egyféle sajátosság funkciónak kell tekintenünk (1999: 209).

5.2. Vannak olyan nevek is, melyeknek funkcionális szerkezete nem világos a számunkra, mivel a bennük kifejeződő névfunkciót már a névhasználó közösség sem tudja a névadási szituációhoz kapcsolni, így nem értjük az elnevezések motívumait (például *Cigányleány*, *Gocoj*, *Hajdú*, *Kostyěj*, *Szabógallér*). Ezeket a gyakorlati szempontú rendszerezésekben *k a t e g o r i z á l h a t a t l a n n e v e k n e k* kell tartanunk. Megjegyzem ugyanakkor, hogy e csoport a nyelvben valójában nem létezik, hiszen egy-egy név nem lehet már születése pillanatában kategorizálhatatlan: keletkezésekor minden ragadványnévbeli névrész vagy sajátosság vagy megnevező funkcióban áll.

5.3. A névrészszerép megállapítása természetesen mindig a névadáskori helyzethez viszonyít: a *Mezőőr* ragadványnév névrészét akkor is sajátosságot (foglalkozást) kifejezőként elemezzük, ha időközben a névviselő más munkakörbe került. „A nyelvtudat nem feltétlenül vesz tudomást a denotátumok ilyen jellegű megváltozásáról, s ennek megfelelően nem is tükrözteti minden esetben ezeket a módosulásokat a név nyelvi arculatában: jelentésében, funkcionális és lexikális szerkezetében. ... Az analízis során azonban csupán azokra a mozzanatokra lehetünk tekintettel, amelyek a névben nyelvileg is megjelennek, kifejeződnek.” (i. m. 49).

6. Az egyrészes ragadványnevek funkcionális-szemantikai tulajdonságai

6.1. Az egyrészes ragadványnevek leggyakoribb típusa az, amelyik a nevet viselő személy valamely *s a j á t o s s á g á t* fejezi ki (*Bacilusgazda* 'piszkos'; *Bolha* 'kistermetű'; *Szőcske* 'füрге').

A névviselők a sajátosságot kifejező alapmodellfajták mentén olyan értelemben motiválják a keletkező ragadványneveket, hogy csak valamely meglévő tulajdonságuk lehet a névadás alapja, a névrész elemeinek a denotatív jelentéshez való viszonya ily módon tehát nem mondhat ellent a valóságnak. Ha ez látszólag mégis bekövetkezik (*Angyalka* 'romlott erkölcsű', *Fekete* 'ősz hajú'), akkor az ellentmondást a motívumfajta és a felhasznált szóalkotási modell egyedi, a névadó-névhasználó közösség által ismert és egyúttal a ragadványnévnek sajátos pragmatikai jelentést is adó kapcsolata oldja fel (itt: a névadás során a névviselőnek a névben tükröztetni kívánt tulajdonságát antonim jelentésű lexémával fejezték ki).

Ez a névrészfunkció szemantikailag igen sokféle viszonyt tartalmazhat, ezért a kategóriát a vizsgálat jellegétől, céljától, illetve a névkorpusz nagyságától függően további altípusokra bonthatjuk. Így elkülöníthetünk például rokoni kapcsolatra utaló (*Csácsa* 'aki a Táncsicsácsa ragadványnevű ember fia', *Tóth* 'aki a Tóth családba házasodott'); termetre, testalkatra vonatkozó (*Kis*, *Tyúkszar*); testtartást, járást kifejező (*Csosza*, *Veréb*); fizikumra utaló (*Bordás*, *Nagy*); fogyatékosra, feltűnő testrészeire vonatkozó (*Gömbatléta*, *Sánta*); arc-, bőr- és hajszínt kifejező (*Füstös*, *Piros*); haj-, szakáll- és bajuszviseletre utaló (*Gyapjas*,

Szőrös); szépségre, csúnyaságra vonatkozó (*Ronda, Szép*); ápolatlanságra utaló (*Koszmagazin, Taknyos*); szavajárásra vonatkozó (*Ám, Csá*); lelki tulajdonságot kifejező (*Dicselkedő, Makacs*); foglalkozásra utaló (*Csikós, Hentes*); származásra, lakóhelyre vonatkozó (*Dorogi, Kúti*); a névviselővel kapcsolatos eseményt kifejező (*Budiculáp* 'kerti vécét épített', *Szellemirtó* 'a temetőben szellemeket látott') stb. sajátosság funkciójú névrészeket.

6.1.1. A névviselő valamely jellemző tulajdonságát kifejező névrészek leginkább főnevekből (*Ágyúgolyó* 'pocakos', *Csuja* 'a Csuja családba házasodott') és melléknvekből (*Kopasz* 'tar', *Sete* 'balkezes') alakulnak, de ezeken kívül bármilyen egyéb szófajú lexéma, illetve szószerkezet részt vehet ilyen egyrészes ragadványnevek felépítésében. Igéből alakult például a *Hasítom* szavajárásra utaló névalak, melléknvi igenév az alapja a névviselő énekhangjáról árulkodó *Nyekergő* ragadványnévnek, interakciós mondatzóból alakult a névviselő szóhasználatára utaló *Dicsértessék* név, hangutánzó mondatzói eredetű a *Huhu* szavajárási ragadványnév, szószerkezetből alakult a testalkatra vonatkozó *Végigüres* névalak stb. (Erről részletesen lásd még FEHÉR 2002: 78–83.)

Egyrészes sajátosság funkciójú ragadványnév morfológiai szerkesztéssel (*Almácsi* < *alma* + *-csi*, *Matati* < *matat* + *-i*), hangalaki⁷ (*Kacsi* < *kancsi*, *Matolya* < *datolya*) vagy jelentésbeli névalkotással⁸ (*Egér* < *egér*, *Pörög* < *pörög*) keletkezhet.⁹

6.1.2. Mivel ez a névrészszerép a személynevek közül a pogánykori neveken kívül csakis a ragadványnevekben lelhető fel,¹⁰ a sajátosság funkció létét tulajdonképpen az e személynévtípusokat kizárólagosan jellemző természetes névteremtő működéssel magyarázhatjuk (vö. még J. SOLTÉSZ 1979: 56).

A sajátosságot kifejező ragadványnévrész — a személynévegész felől nézve — alkothat önmagában egyrészes nevet (*Duci, Fakír, Pici*), de szerepelhet kétrészes személynév tagjaként, azaz a család-, keresz- és becenévi névrészekkel együtt is (*Békás / Pálóczi, Bolond / Mari, Kerekfejű / Nagy Miklós*).

6.2. A m e g n e v e z ő szerepű egyrészes ragadványnév mindig már meglévő személynévből jön létre. Az ilyen alakulású hangsor funkcionális névrészként ugyanazt a szerepet tölti be, ami egyben az eredeti személynév jelentése is:

⁷ A hangalaki szóalkotásról részletesen lásd KIS 2002.

⁸ Jelentésbeli névalkotásnak azt a névkeletkezési formát nevezem, amelynek során a névadók a nyelv meglévő belső elemkészletét oly módon használják fel ragadványnévként, hogy az új (ragadványnévi) jelentés kialakulása az alaki szerkezet változása nélkül történik meg (vö. PAPP I. 1963: 8–11, HOFFMANN 1993: 67–9, 89–119).

⁹ Mivel minden névalkotási eljárásban valamennyi névkeletkezési típus jegyei egyidejűleg (közvetlenül vagy zéró fokon) fellelhetők (vö. KIS 2002: 105), feltétlenül szükséges itt megemlíteni azt a besorolási elvet, miszerint az egyes nevek keletkezésének jellemzésekor mindig a domináns, a névalkotási eljárást leginkább meghatározó jegyet keressük (vö. HOFFMANN 1993: 69).

¹⁰ A család-, keresz- és becenevek mind megnevező funkcióban állnak.

a denotátumra való utalást (*Bozó* 'Bozán nevű'; *Jáska* 'János nevű'; *Reszka* 'Reszezi nevű') (vö. HOFFMANN 1993: 47–8). Ebből következik, hogy e nevek motiváltságát tulajdonképpen a meglévő ragadványnévrendszerbe való beillesztés igénye teremti meg.

A fentieknek megfelelően a megnevező névrészfunkciónak a tipológiába való felvétele azért lehet különösen előnyös a névkutató számára, mert ez az alapmodellfajta a személynevek átalakulási folyamatait közvetlenül jellemzi, a keletkező ragadványneveknek a mindenkori névrendszertől való morfológiai meghatározottságát (a névminták szerepét) pedig a sajátosság funkciójú névrésztípusnál erőteljesebben mutatja (vö. i. m. 21–2).¹¹

6.2.1. Mint láttuk, ez a névrészfunkció lexikális tekintetben nem túl változatos, hiszen megnevező szerepben kizárólag személynévi eredetű hangsor állhat. Családnévből származik például a *Sziki* (< *Szikora*) névalak, keresztnév az alapja a *Feleka* (< *Ferenc*) ragadványnévnek, a család- és a keresztnév kettőséből alakult a *Gyamibor* (< *Gyarmati Tibor*), becenév az alapja a *Jankula* (< *Jankó*) ragadványnévnek, a családnév és a becenév együtteséből jött létre a *Vödi* (< *Veres Ödi*) névforma, ragadványnévi eredetű a *Csutuka* (< *Csuta*) névalak.

Egyrészes megnevező ragadványnevek valódi személynévből szerkezeti változással¹² vagy névátvétel¹³ útján keletkezhetnek (vö. HOFFMANN 1993: 48, 68–9, 121–43).

6.2.2. Az ilyen szerkezetű ragadványnevek funkcionális szempontból igen közel állnak a (szintén megnevező szerepű) család-, keresztnév- és becenevekhez. Így nem meglepő, hogy a keresztnévi alapú megnevező ragadványnevek és a hasonló eredetű becenevek közti határ nemritkán elmosódik, bizonytalanná téve egyes névalakok státusát (*Annipanni* 'Panni nevű', *Báblis* 'Bálint nevű', *Jancsipancsi* 'Jancsi nevű'). A kérdésben döntést az utónévkönyvek becenevanyagához igazodva nyilvánvalóan nem hozhatunk, ilyen tekintetben csakis a névadó-névhasználó közösség ítélete lehet irányadó: eszerint a problémás névalakok hovatartozását mindig az határozza meg, hogy a névközösség az adott névformákat ragadványnevekként vagy becenevekként tartja-e számon.

¹¹ Érdekes itt megjegyezni, hogy a névformánsok szerepére, azaz a tulajdonképpeni morfológiai modellhatásra — fontossága ellenére — mindeddig csak igen kevesen figyeltek fel a személynévtani szakirodalomban: B. GERGELY 1977: 192–3, J. SOLTÉSZ 1979: 19, 25.

¹² Szerkezeti változásnak azt a névkeletkezési folyamatot nevezem, amelynek során úgy jön létre új ragadványnév, hogy egy személynévben (család-, keresztnév-, becenev- vagy ragadványnévben) a tulajdonnévi jelentés magvának, a denotatív jelentésnek a változatlansága mellett a személynév alakját érintő változás megy végbe (vö. HOFFMANN 1993: 121).

¹³ A névátvétellel mint külső szóalkotásmóddal (vö. PAPP I. 1963: 4–7, HOFFMANN 1993: 68–9, 143) kapcsolatban szükségesnek tartom megjegyezni, hogy — mivel az egyes nyelvek, nyelvváltozatok (pontosabban a névközösségek) határai a gyakorlatban nemigen jelölhetők ki — e névkeletkezési móddal csak mint elvi lehetőséggel számolhatunk.

Az egyrészes megnevező szerepű ragadványnevek személynévi eredetével magyarázhatjuk, hogy e névalakok csak önállóan fordulnak elő, azaz egyéb tulajdonnévi névrészekkel (család-, kereszt- vagy becenevekkel) használatuk során nem egészülnek ki. E névtípus főként a szlengragadványnevek körében gyakori, míg a „hagyományos” ragadványnevekre¹⁴ kevésbé jellemző.

7. A k é t r é s z e s ragadványnevek funkcionális-szemantikai tulajdonságai

Az összetett nevek kis elemszámú csoportjában¹⁵ nyilvánvalóan ugyanazon alapmodellfajta (pontosabban azok kombinációi) tűnnek fel, amelyek az egyrészes ragadványneveknél is előfordultak.

Két sajátosság funkciójú névrész jelzős szerkezetet alkotva kapcsolódik össze például a *Gólya/néni* (ti. 'magas' / 'néni'), a *Táncsics/ácsa* (ti. 'a Táncsics Mgtsz-ben dolgozó' / 'ács'), a *Tündér/asszony* (ti. 'segítőképző' / 'asszony') nevek esetében; megnevező és sajátosságot kifejező tagok jelzős kapcsolata alkotja a *Báró/gyuri* (ti. 'az a Báró ragadványnevű ember' / 'akinek Gyuri nevű rokona van'), a *Kis/úr* (ti. 'Kis nevű' / 'férfi') vagy a *Szenyó/bá* (ti. 'Szentjóni nevű' / 'tanár bácsi') névformákat.

Megnevező utótag szinte kizárólag sajátosság funkciójú jelzői előtaggal fordul elő: *Kis/bóri* (ti. 'a fiatalabbik' / 'Bóri nevű'), *Nagy/csócsa* (ti. 'az idősebbik' / 'Csócsa nevű'), *Nagy/dingó* (ti. 'az idősebbik' / 'Dingó nevű') stb. Két megnevező névrész mellérendelő kapcsolata meglehetősen ritka a ragadványnevek esetében. Az átvizsgált többeszes nagyságrendű névanyagban mindössze egy ilyen szerkezetű nevet találtam: a *Lupuj/duka* összetett névforma a névviselő két korábbi ragadványnevének (*Duka, Lupuj*) együtteséből jött létre.

7.1. A kétrészes ragadványnevek csoportja lexikális tekintetben kevésbé változatos, ezek a nevek ugyanis általában főnévi vagy melléknévi előtagúak, második névrészként pedig (majdnem mindig) személynév vagy személyre utaló köznévv áll a ragadványnevében.

A személyre utaló közszóból (*kisasszony, néni, öcsém, sógor, úr* stb.) álló sajátosságot kifejező névrészek utótagként természetesen vetik fel a tulajdonnév határainak kérdését. Ezek a lexémák ugyanis szokásosan vokatívuszi, illetve névkiegészítő szerepben használatosak a család-, kereszt- és becenevek mellett, így problémás lehet annak megítélése, hogy az egyes névalakok eseté-

¹⁴ „Hagyományos” ragadványneveknek tekintem az olyan neveket, melyek nyelvi alapjául a közösség dialektusa szolgál. Ezekről elkülöníttem a KIS TAMÁS által szlengragadványneveknek nevezett névcsoportot, ez utóbbiak bázisnyelve ugyanis a szleng (vö. KIS 1996, 1997).

¹⁵ Kétrészes ragadványnevével meglehetősen kevés van, annál több viszont a hivatalos névvel, illetve annak változatával (becenévvel) együtt használt ragadványnevek száma, ahol — a személynév egész felől nézve — a kétrészesességet a ragadványnévi névrész és a család-, kereszt- vagy becenevi névrész kapcsolata valósítja meg: *Ács / Nagy Laci* (1) 'ács foglalkozású' (2) 'Nagy Laci nevű'; *Beles / Szilvási* (1) 'nagyétkű' (2) 'Szilvási nevű'; *Hazug / Nagy Imre* (1) 'nem szavahihető' (2) 'Nagy Imre nevű' stb.

ben ezek a szavak részei-e a névnek vagy csak a ragadványnevek mellett álló járulékos tagok. Mivel elméletileg azt mondhatjuk, hogy azok a lexémák, „amelyek elhagyásával a név nem név többé, vagy pedig más név — más egyednek a neve —, szerves szerkezeti elemek” (J. SOLTÉSZ 1979: 17), ezért a kérdés eldöntésekor a gyakorlatban csakis a névadó-névhasználó közösségnek az adott névfórmára vonatkozó ítélete lehet mérvadó.

Kétrészes ragadványnév csak szerkezeti változással (*Kesely/próci* < *Próci*, *Zsúpos/zsüke* < *Zsüke*) vagy szintagmatikus szerkesztéssel¹⁶ (*Kis/fakír* < *kis* + *Fakír* m., *Lúd/úr* < *lúd* + *úr*) jöhet létre.

7.2. Az összetett névalakok — minden bizonnyal kétrészségükből adódóan — kizárólag önállóan, azaz egyéb tulajdonnévi névrészek nélkül használatosak (*Bancsi/fű*, *Kokas/gyuri*, *Piros/butykó*).

8. Úgy vélem, hogy — egyfajta összegzésként — mindenképpen hasznos lehet néhány szót szólni a ragadványnevek funkcionális jellemzőinek más elemzési szintekkel való modellszerű összefüggéseiről is.

8.1. A funkcionális névrészek lexikális jellemzőit tárgyalva láthattuk, hogy azok felépítésében bármilyen nyelvi elem részt vehet, mégis leginkább főnevekből és melléknevekből alakulnak ragadványnévi névrészek. A különböző szófajú névelemek ugyanakkor funkcionális tekintetben megoszlanak: míg sajátosság kifejezésére minden lexéma és szókapcsolat alkalmas, megnevező funkcióban csak személynévi eredetű hangsor állhat.

A kétrészes ragadványneveket alkotó elő- és utótagok közti szintaktikai viszonyt vizsgálva azt is tapasztalhattuk, hogy funkcionális névrészeket alanyos, tárgyias és határozós viszony nem köthet össze, a tagok között csakis jelzős kapcsolat (illetve igen ritkán mellérendelő viszony) lehetséges (vö. HOFFMANN 1993: 60).

8.2. A nevek funkcionális szerkezeti típusai a ragadványnév-alkotási folyamatokkal is mutatnak bizonyos összefüggéseket. Míg szerkezeti változással egy-, illetve kétrészes nevek egyaránt keletkezhetnek, jelentésbeli névalkotással és névátvétel útján csakis egyrészes, szintagmatikus szerkesztéssel pedig kizárólag kétrészes ragadványnevek jöhetnek létre. Láthattuk ugyanakkor azt is, hogy hangalaki szóalkotással általában egyrészes nevek, igen ritkán pedig funkcionális átmenetiséget felmutató névalakok keletkeznek; a morfológiai szerkesztés viszont mindig köztes névfórmákat eredményez.

FEHÉR KRISZTINA

¹⁶ A szintagmatikus szerkesztéssel alkotott nevek csoportjába azokat a ragadványneveket sorolom, amelyek keletkezésükkor szintagmatikus szerkezetként jönnek létre (vö. HOFFMANN 1993: 70).

Irodalom

- BACHÁT LÁSZLÓ (1971): A hivatalos névből alakult ragadványnevek az iskolában. *MNy.* 67: 439–49.
- BALÁZS JUDIT (1982): *A ragadványnevek szerepe Rábaszentandrás névrendszerében.* NytudÉrt. 114. sz. Bp.
- BALOGH LÁSZLÓ (1966): A szamoszszegi ragadványnevek rendszere. *MNyj.* 12: 109–35.
- FEHÉR KRISZTINA (2002): A ragadványnevek lexikális szerkezetéről. *MNyj.* 40: 75–85.
- B. GERGELY PIROSKA (1977): *A kalotaszegi magyar ragadványnevek rendszere.* Bukarest.
- HOFFMANN ISTVÁN (1993): *Helynevek nyelvi elemzése.* Debrecen.
- HOFFMANN ISTVÁN (1999): A helynevek rendszerének nyelvi leírásához. *MNyj.* 37: 207–16.
- KÁLMÁN BÉLA (1962): Szavajárási neveinkhez. *MNyj.* 8: 139–42.
- KÁLMÁN BÉLA (1996): *A nevek világa.* Negyedik kiadás. Debrecen.
- KERTÉSZ MANÓ (1902): A magyar gúnynevek. *Nyr.* 31: 243–50.
- KIS TAMÁS (1989): Újabb szempontok az osztják személynévkutatásokhoz. *FUD.* 1: 39–44.
- KIS TAMÁS (1996): Személynevek a szlengben. *MNyj.* 33: 93–104.
- KIS TAMÁS (1997): A csoportnevek. In: *Az V. magyar névtudományi konferencia előadásai.* Szerk. B. GERGELY PIROSKA–HAJDÚ MIHÁLY. MNyTK. 209. sz. Bp.–Miskolc. 207–14.
- KIS TAMÁS (2002): A hangalaki szóalkotás. In: *Köszöntő kötet B. Gergely Piroska tiszteletére.* Szerk. GRÉCZI-ZSOLDOS ENIKŐ–KOVÁCS MÁRIA. Miskolc. 104–7.
- LŐRINCZE LAJOS (1951): Szempontok és adatok személyneveink újabbkori történetéhez. *MNyj.* 1: 64–94.
- NYIRKOS ISTVÁN (1989): A tulajdonnevek hírértékéről. In: *Névtudomány és művelődéstörténet.* Szerk. BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC. MNyTK. 183. sz. Bp. 290–4.
- ÖRDÖG FERENC (1973): *Személynévvizsgálatok Göcsej és Hetés területén.* Bp.
- PAPP ISTVÁN (1963): A szóalkotás problémái. *MNyj.* 9: 3–31.
- J. SOLTÉSZ KATALIN (1979): *A tulajdonnév funkciója és jelentése.* Bp.
- ŠRÁMEK, RUDOLF (1972–1973): Zum Begriff „Modell” und „System” in der Toponomastik. *Onoma* 17: 55–75.
- TÓTH KATALIN (1966): A Karancs vidéki ragadványnévadás kérdéseire. *MNyj.* 12: 95–107.